

De rechterlijke macht en culturele en religieuze diversiteit

Wibren van der Burg¹

SOCIALE NORMEN KUNNEN STEVIGE BARRIÈRES ZIJN VOOR MENSEN MET EEN ANDERE ACHTERGROND.

OOK BINNEN DE RECHTERLIJKE MACHT EN BINNEN DE JURIDISCHE CULTUUR IN BREDERE ZIN LOPEN

CULTURELE EN RELIGIEUZE MINDERHEDEN TEGEN SOCIALE CODES AAN DIE CONFORMEREND EN UITSLUITEND

WERKEN. IS MEN ZICH BEWUST VAN DIE IMPLICIETE NORMEN, EN IS MEN BEREID DEZE AAN TE PASSEN IN HET

KADER VAN BEVORDERING VAN DIVERSITEIT? JUIST DE RECHTERLIJKE MACHT KAN LATEN ZIEN DAT IEDEREEN

ERBIJ HOORT, DAT WE IN NEDERLAND MINDERHEDEN NIET UITSLUITEN, MAAR ERBIJ BETREKKEN.

1. Inleiding

‘Meneer de president, geachte aanwezigen. Hartelijk dank voor de eervolle uitnodiging om hier vandaag te spreken.’

Dat is ongeveer wat men bij een officiële voordracht als openingswoorden verwacht. Men zou verbaasd opkijken als een spreker zou beginnen met:

‘Hoi Wim, beste luitjes, we gaan er een dulle middag van maken met zijn allen. Is iedereen er klaar voor?’

Dit is een voorbeeld van informele codes in institutionele settings. Kledingcodes zijn een ander voorbeeld. De kledingnorm onder juristen is een donker pak met stropdas.² Wie daarvan afwijkt, loopt het risico om minder serieus genomen te worden.

Iedere organisatie kent dergelijke informele codes. Doorgaans zijn insiders zich daarvan nauwelijks bewust, maar outsiders voelen het soms pijnlijk.³ Wie niet kan meepraten over voetbal of GTST ligt in sommige groepen eruit. In andere groepen moet men juist kunnen meepraten over politiek en Bach. Iedere organisatie of groep heeft eigen sociale normen rond kleding, subtiele omgangsvormen en rituelen. Denk aan woorden als *amice* of *confrère*, of aan subtiele signalen die de hiërarchie binnen een organisatie bevestigen.

Dergelijke sociale normen kunnen stevige barrières zijn voor mensen met een andere achtergrond. Wie uit een arbeidersgezin afkomstig is, heeft vaak moeite om in elitaire organisaties haar weg te vinden. Een belangrijke opdracht voor organisaties die een diverse samenstelling nastreven, is dus om voor deze normen gevoelig te zijn. Soms dient men nieuwkomers te ondersteunen bij het verwerven van de nor-

men, maar soms ook zal men de organisatiecultuur opener moeten maken en de codes moeten aanpassen.

In sommige gevallen zijn sociale codes echt problematisch voor een minderheid. Dat is vooral het geval wanneer er spanning bestaat tussen die code en de cultuur of godsdienst van minderheden. Dat conflict wordt aangescherpt wanneer die codes ook worden afgedwongen of zelfs in meer formele regels vastgelegd.

In dit artikel ga ik in op enkele aspecten rond die codes in het kader van de rechterlijke macht. Maar ik begin met enige algemene bespiegelingen over de nieuwe culturele en religieuze diversiteit.

2. Algemene achtergronden en ontwikkelingen

2.1 Van land van minderheden naar land met een seculiere progressief-liberale meerderheid

Nederland is altijd een land van minderheden geweest. Dat maakte coalities noodzakelijk en vereiste de bereidheid tot inschikken bij alle partijen. Dat ging gepaard met fenomenen als polderen en gedogen. Volgens de socioloog Duyvendak is er sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw echter sprake van convergentie en homogenisering resulterend in een progressief-liberale meerderheidsconsensus.⁴ Daarin zijn gelijke rechten van vrouwen en homo's kernpunten.⁵ Godsdienst wordt daarbinnen geheel geprivatiseerd en gezien als een persoonlijke keuze waarvan men in de publieke sfeer eigenlijk niets zou moeten merken.⁶ Daarmee is Nederland voor het eerst een land

met een meerderheidscultuur geworden. Het gevolg is een groeiende afstand tussen deze meerderheid en orthodox-religieuze en conservatieve minderheden.

2.2 Veranderende verhouding tussen Calvinisme en Erasmianisme, tussen polderen en polariseren

Nederland wordt vaak als een Calvinistisch land gezien waarin tegenstellingen principieel worden uitgevochten. Maar Nederland is evenzeer een Erasmiaans land, waarin tegenstellingen worden gepacificeerd door polderen, accommoderen en gedogen. Calvinisme en Erasmianisme beïnvloedden beide de Nederlandse geschiedenis en cultuur. Dit geldt niet alleen voor de protestantse zuil, maar voor de hele samenleving.

In de Calvinistische benadering vecht men dogmatische geschillen principieel uit. Het kleinste detail krijgt een enorme betekenis en grote symboolwerking. In de gereformeerde gezindte leidde deze houding tot tal van kerksplitsingen. De pleidooien voor strikte handhaving en afschaffing van het gedoogbeleid, voor een Nederlandse canon die onze identiteit zou bepalen en voor scherpe gedragscodes passen ook in deze precieze benadering. Een recent voorbeeld is de buiten proporties opgeblazen rel over verkiezingsfolders in het Turks en andere minderheidstalen – een verontwaardiging over een in de Verenigde Staten volstrekt normaal verschijnsel. Het was aanleiding tot heftige polarisatie, waarbij men miskende dat in een democratie alle burgers – dus ook analfabeten, minder goed geletterden en burgers met een andere thuistaal – in staat moeten worden gesteld hun stemrecht uit te oefenen.

De Erasmiaanse traditie uit zich in een streven naar polderen, waarbij men zoekt naar een breed draagvlak en naar compromissen waarmee iedereen kan leven. Men komt minderheden tegemoet, erkent gewetensbezwaren, en gedooft schuilkerken. De vroegere Amsterdamse burgemeester Cohen paste hierin met zijn motto dat hij de boel bij elkaar wilde houden. Het toestaan van gescheiden zwemmen is een goed voorbeeld. Liever zag Cohen dit niet, maar hij koos ervoor om het toch toe te staan, omdat in ons land de kunst om te zwemmen letterlijk van levensbelang kan zijn.⁷ Gematigdheid hoeft niet alleen van bestuurders te komen, maar ook van de minderheid. Zo zijn er gemeenten waar nog steeds – naar mijn overtuiging in strijd met de geboden neutraliteit van de staat⁸ – een

Door het protestantse stempel op de Nederlandse cultuur hebben we de neiging om deze vanuit een protestants denkraam te begrijpen

ambtsgebed plaatsvindt; sommige seculiere raadsleden vermijden een confrontatie door pas na dat gebed binnen te komen. En verrassend genoeg paste ook de houding van mr. Enait in deze oud-Nederlandse traditie toen hij ervoor koos om al te staan als de rechtbank binnenkomt. In dit opzicht polderde hij dus ook – een beetje.

Mijn stelling is dat we een evenwicht moeten zoeken tussen beide benaderingen. Het wordt altijd gevaarlijk wanneer een van de twee volledig overheerst. Matiging en tolerantie zonder eigen duidelijk standpunt leiden tot onzekerheid en gemakzucht of een te soepel omgaan met onaanvaardbare praktijken. Scherpslijperij leidt tot wederzijdse verkettering en uitsluiting van minderheden. Het probleem nu lijkt te zijn dat in het huidige debat de polariserende lijn overheerst. Exemplarisch is natuurlijk het niet slechts confronterende, maar ook respectloze ageren van Wilders tegenover moslims – waarmee hij overigens voor een deel de radicalisering oproept die hij wenst te bestrijden.⁹ Er is geen tweezijdige matiging meer; religieuze en culturele minderheden moeten zich maar aanpassen of wegwezen. De stelling laat zich dan ook verdedigen dat het radicaliserende optreden van Wilders het evenwicht tussen Calvinistische en Erasmiaanse benaderingen in de politiek verstoort. Het is dus een aantasting van de Nederlandse cultuur en van de waardevolle Nederlandse traditie waarvan ook polderen en onderlinge verdraagzaamheid deel uitmaken.

3. Het inpassen van nieuwe godsdiensten in vertrouwde protestantse kaders

We interpretern het nieuwe altijd vanuit het bekende. Voor nieuwe godsdiensten is dat niet anders. Door het protestantse stempel op de Nederlandse cultuur hebben we de neiging om deze vanuit een protestants denkraam te begrijpen. Dit leidt tot misverstanden.

Auteur

1. Prof. mr. W. van der Burg is hoogleraar rechtsfilosofie en rechtstheorie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en medewerker van dit blad. Dit is de bewerkte versie van een voordracht gehouden voor de gerechtshofvergadering van de Rechtbank Rotterdam op 25 maart 2010. Met dank aan Yasmine el-Messaoudi voor haar ondersteuning en zorgvuldige kritiek op een eerdere versie van dit artikel.

Noten

2. Althans voor mannen, maar deze eenzijdigheid zal hopelijk door de meeste lezers al automatisch geconstateerd zijn.

3. Voor hoe dergelijke normen een belangrijke factor zijn in het vertrek van raio's, zie E. Köhne-Hoegen, 'De raio-opleiding als socialisatieproces: uitdreders aan het woord', *Recht der Werkelijkheid* 2008, 29, 1, p. 11-34.
4. J.W. Duyvendak & M. Hurenkamp (red.), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*, Amsterdam: Van Gennep 2004, p. 218.
5. Althans in theorie, want in de praktijk is het met de echte emancipatie van vrouwen nog niet zover, gezien het internationaal gezien extreem lage percentage vrouwen in de top van bedrijfsleven en

wetenschap.

6. Een absurde variant in het verlengde hiervan is de opvatting van de PVV dat de islam geen godsdienst is, maar een politieke ideologie (die dus niet beschermd zou worden door de godsdienstvrijheid). Wanneer iets wat zich presenteert als godsdienst implicaties heeft voor de publieke sfeer, kan het volgens het idee dat godsdienst zich per definitie tot de privésfeer moet beperken, immers geen godsdienst zijn. Dat de christendemocratie Verhagen (die zich immers ook baseert op een traditie waarin godsdienst politieke consequenties heeft) van een dergelijke opvatting zegt dat hij het verschil van

mening hierover accepteert, wekt toch wel enige verbazing.

7. M.J. Cohen, 'Open brief aan Ayaan Hirsi Ali', *Trouw* 13 maart 2004.

8. Vgl. W. van der Burg, *Het ideaal van de neutrale staat. Inclusieve, exclusieve en compenserende visies op godsdienst en cultuur* (oratie Rotterdam), Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2009.

9. Voor een verhelderende analyse van deze spiraal van polarisatie die leidt tot een toenemend onderling wantrouwen, zie J. Tillie, *Gedeeld land. Het multiculturele ongemak van Nederland*, Amsterdam: Meulenhoff 2008.

3.1 De veronderstelling van het belang van heilige teksten: *Sola scriptura*

In het orthodox protestantisme staat de Heilige Schrift centraal en gaan veel discussies over de juiste interpretaties ervan. In het Nederlandse publieke debat en ook in het recht gaat men er soms vanuit dat dit voor alle godsdiensten geldt. Een klassiek voorbeeld is de kantonrechter van Zevenbergen. Een hindoe had in strijd met de milieuvoorschriften de as van een crematie uitgestrooid over een Brabants riviertje. Het beroep op de godsdienstvrijheid werd afgewezen, omdat in de hindoeïstische heilige geschriften voor een dergelijke religieuze plicht geen basis te vinden was.¹⁰ Hindoes kennen echter wel geschriften met een bijzondere status, maar die vormen niet de grondslag voor hun geloofspraktijken.

3.2 De veronderstelling van het centrale belang van de inhoud van geloofsovertuigingen: *Sola fide*

Het recht rond religie bevat ongelukkige formuleringen zoals 'religieuze uitingen' en 'levensovertuigingen'. Dergelijke formuleringen kunnen ons op het verkeerde been zetten; het suggereert dat de vrijheid van godsdienst, als variant van de vrijheid van meningsuiting, alleen het uiten van een religieuze mening zou beschermen. Die misvatting speelt ook in de discussie rond hoofddoeken. Hoofddoeken worden vaak gezien als een expressie van een religieuze identiteit, vergelijkbaar met een kruisje. Maar daar gaat het de meeste hoofddoekdraagsters niet om. Het bedekken van hun haren is voor hen een religieuze plicht, een kruisje is een religieus symbool. Een kruisje kan daarom goed geanalyseerd worden in termen van de vrijheid van meningsuiting; een hoofddoek daarentegen valt onder de vrijheid om naar godsdienstige normen te leven.

3.3 De veronderstelling dat religieuze normen categorisch van aard zijn

In het orthodox protestantisme draait het om religieuze normen met een categorisch karakter: ze gelden altijd en overal. Er zijn echter ook godsdiensten en levensovertuigingen die spirituele groei centraal stellen. Voorbeelden zijn het boeddhisme en de vrijmetselarij met zijn fasen van persoonlijke ontwikkeling. Het dragen van een hoofddoek doen moslima's doorgaans pas vanaf een bepaald moment. Ze groeien er in hun geloofsbeleving geleidelijk naartoe. Vanuit een protestants denkraam ligt dan de gedachte voor de hand dat als zo'n hoofddoeknorm niet categorisch geldt, ze blijkbaar niet wezenlijk is.

3.4 De veronderstelling dat religieuze normen dezelfde grondslag hebben als in het christendom

Wij interpreteren in Nederland de islam vaak in termen van de Bijbel en van de Nederlandse cultuur zoals de ouden onder ons die nog uit hun jeugd kennen. Volgens de Bijbel moet een vrouw bij het gebed het hoofd bedekken omdat zij ondergeschikt is aan de man; daarom dragen in orthodoxe kerken vrouwen nog steeds een hoed.¹¹ In de Koran daarentegen is de bedekking van de schaamdelen een bescherming tegen seksuele verleiding – zowel voor mannen als voor vrouwen.¹² Dat is dus geen vrouwonderdrukkend motief,¹³ maar een seksuele moraal – die we al dan niet kunnen delen.

We meten hierbij overigens met twee maten. Een

hoofddoek bij moslims is een teken van vrouwenonderdrukking, maar een hoed bij de hoedjesparade van Prinsjesdag (terug te voeren op de aangehaalde Bijbelse norm) niet. In Tilburg en Nijmegen wordt bij academische plechtigheden alleen aan de mannelijke hoogleraren gevraagd de baret af te nemen bij het gebed. Hiermee verwijst men dus – anders dan bij de islamitische hoofddoek – indirect naar de Bijbelse ondergeschiktheid van de vrouw. Natuurlijk zullen de meeste lezers zeggen dat dit een onschuldig overblijfsel is van oude gebruiken – maar waarom zien we dit als onschuldig, terwijl die hoofddoek dat niet is?

3.5 De veronderstelling van kerkelijke organisatie

Christelijke kerken zijn doorgaans hecht georganiseerde hiërarchische verbanden. Synodes, bisschoppen en de paus hebben een leergezag. De geschiedenis van het christendom is er een van grote conflicten tussen kerk en Staat over het hoogste gezag. Uiteindelijk heeft dat in de meeste christelijke landen geleid tot een (zelden volledige) scheiding van kerk en staat. In de islam (maar ook bij de meeste andere godsdiensten zoals boeddhisme en hindoeïsme) ontbreekt een dergelijke hiërarchische structuur. Religieuze leiders hebben doorgaans een spiritueel gezag, maar slechts een zeer beperkt wereldlijk gezag, met name over familierechtelijke zaken.¹⁴ Bij afwezigheid van een met onze kerken vergelijkbare institutie is het dan ook onzin om te klagen dat de islam geen scheiding van kerk en Staat kent. Wel kent de islam geen strikte scheiding van religie en politiek, maar dat is in het Westen niet anders – getuige het bestaan van confessionele partijen.

4. Normatieve uitgangspunten voor de omgang met diversiteit

Na deze algemene verkenningen kunnen we nu ingaan op de specifieke problematiek van religieuze en culturele botsingen. Culturele en religieuze minderheden lopen soms aan tegen sociale codes binnen de rechterlijke macht en binnen de juridische cultuur in bredere zin. In de omgang hiermee is er een duidelijk verschil tussen de Calvinistische en de Erasmiaanse benadering. Voor Calvinisten zijn regels tot in de kleinste details wezenlijk. Je kunt niet zomaar een tekst uit de Bijbel buiten beschouwing laten, want daarmee wordt de aanvaarding van de Bijbel – van kaft tot kaft – als Woord van God fundamenteel aangetast. Je kunt niet zomaar met een ritueel of een kledingvoorschrift de hand lichten, want elke voorschrift is even wezenlijk. Dus moeten we wel scherpe regels opstellen en handhaven.

Voor Erasmianen gaat het om de geest van de wet; om de achterliggende waarden. Kunnen die alleen maar op één manier worden gediend? Is een strikte handhaving werkelijk nodig? We moeten altijd naar mogelijkheden zoeken om minderheden tegemoet te komen. In het huidige klimaat is mijns inziens behoefte aan een versterking van de Erasmiaanse benadering.

Boven de ingang van de Rotterdamse Arminiuskerk (tegenover Boymans van Beuningen) staat een spreuk die in de tijd van de godsdienstoorlogen populair was: 'Eenheid in het nodige, vrijheid in het onzekere, in alles de liefde.'¹⁵ Deze spreuk biedt een vruchtbaar vertrekpunt voor ons denken over waar flexibel te zijn en waar vast te houden aan formele en informele normen. Vrijheid en

diversiteit waar mogelijk en afgedwongen eenheid alleen waar echt wezenlijk.

De hoofdvraag is natuurlijk waar de eenheid moet liggen. Naar mijn overtuiging alleen in rituelen en vormen voor zover ze noodzakelijk zijn om een inhoudelijk beginsel te realiseren, zoals de principes van hoor en wederhoor en van onpartijdigheid. De rechterlijke onpartijdigheid wordt inhoudelijk aangetast als iemand haar geloofsovertuiging niet kan scheiden van het recht, omdat zij bijvoorbeeld een religieuze afwijzing van euthanasie wil laten doorwegen in een rechterlijk oordeel. Dat is natuurlijk onaanvaardbaar.

Maar bij elk ritueel dat botst met de cultuur of het geloof van minderheden, dienen we na te gaan of dit werkelijk noodzakelijk is om de achterliggende waarde te waarborgen. Is het essentieel voor het functioneren van de rechtsstaat en voor het aanzien van de rechterlijke macht? En dan kunnen we niet anders dan concluderen dat veel van de rituelen en symbolen niet meer dan een vorm zijn en dat het zonder die rituelen en symbolen ook heel goed kan.

5. Informele sociale codes

Iedere organisatie, iedere groep kent veel sociale gedragsnormen. Het merendeel ervan is informeel en wordt slechts gehandhaafd door sociale sancties, door gevoelens van uitgesloten worden en door internalisering. De gedragsnormen binnen de magistratuur zijn grotendeels die van de witte hogere middenklasse met een gymnasiale opleiding, en zijn alleen daarom al onwennig voor veel

De gedragsnormen binnen de magistratuur zijn grotendeels die van de witte hogere middenklasse met een gymnasiale opleiding

allochtone en autochtone studenten die als eerste generatie in hun familie gestudeerd hebben. Ik noem enkele aspecten van de normen waar sommige nieuwe Nederlanders, maar soms ook anderen zich ongemakkelijk bij voelen.

Noten

10. Ktr. Zevenbergen 3 februari 1982,

NJCM-Bulletin 1982, 418.

11. Vgl. 1 Korintiërs 11: 7-9

(Statenvertaling): "Want de man moet het hoofd niet bedekken, overmits hij het beeld en de heerlijkheid Gods is; maar de vrouw is de heerlijkheid des mans. Want de man is uit de vrouw niet, maar de vrouw is uit den man. Want ook is de man niet

geschapen om de vrouw, maar de vrouw om den man."

12. Vgl. Soera 24 vers 30-31 (Het licht):

"Zeg tot de gelovige mannen dat zij hun ogen neerslaan en hun schaamdelen kuis bedekt houden. En zeg tot de gelovige vrouwen dat zij hun ogen neerslaan en hun schaamdelen kuis bedekt houden en dat zij hun sieraden niet openlijk tonen, behalve wat gewoon al zichtbaar is. En zij

Faces of diversity © Ikon Images / Alamy

Vrouwelijke advocaten en magistraten dienen zich niet te opvallend te kleden of zich extravagant op te maken. Maar wat betekent die norm voor een Hindoestaanse met een voorkeur voor haar traditionele kleding? Geeft de bekende stip op het voorhoofd misschien aanstoot – wordt die door sommigen misschien geassocieerd met een hoofddoek? Veel juristen zullen hun afkeuring niet te expliciet laten merken, maar toch zal afwijkende kleding vaak subtiel worden afgewezen. Er is een voortdurende druk om je aan te passen aan het gemiddelde – wat kan botsen met de eigen culturele en religieuze identiteit.

Rechters stellen prijs op fatsoenlijk, liefst mooi taalgebruik. De standaard is die van de hogere middenklasse van middelbare leeftijd. Voor wie met die wat bekakte taal niet van huis uit vertrouwd is, kan de rechterlijke macht vreemd en vervreemdend zijn. Het valt te leren, maar je verliest ook een stukje van je eigen identiteit. Dit voorbeeld is van alle tijden – denk aan de bekende musical *My Fair Lady*.

Die verwijzing naar *My Fair Lady* is overigens ook uitdrukking van zo'n sociale norm. In een elitaire omgeving als de rechterlijke macht mag je wel verwijzen naar de 'high culture' van Shakespeare of Shaw, maar liever niet naar GTST. Een citaat in het Frans of Latijn mag, maar bij een verwijzing naar een Arabische of Friese tekst wordt er wat lacherig gereageerd. Na een dergelijke ervaring laat iemand het wel om dat nog eens te doen. Voortaan laat hij dat deel van zijn identiteit thuis – en wordt vervolgens gezien als stug en gereserveerd.

De conclusie is dat er heel veel informele sociale normen zijn, die conformerend en uitsluitend werken.

moeten sluiers over hun boezem dragen en hun sieraad niet openlijk tonen (...)."

13. In de geloofsbeleving van sommige moslims is deze norm uit de Koran overigens wel vermengd met traditionele culturele opvattingen over de rol van de vrouw. Maar dan is het dus niet de islam die vrouwonvriendelijk is, maar een specifieke invulling ervan.

14. De islamistische variant die nu in Iran

aan de macht is, is een uitzondering. Vgl. M. Berger, *Sharia. Islam tussen recht en politiek*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2006, p. 251.

15. Het is een oude spreuk afkomstig uit de Armeens-orthodoxe kerk. Hij is te vinden in veel remonstrantse en sommige doopsgezinde kerken, maar ook in bijv. het Zweedse Rijksdaggebouw ter herinnering aan de Dertigjarige Oorlog.

Mijn vraag aan de rechterlijke macht is daarom: hoe open is zij voor culturele diversiteit in dit opzicht? Is men zich bewust van de impliciete normen, en is men bereid deze aan te passen in het kader van bevordering van diversiteit? De kans is namelijk groot dat veel allochtonen – als ze al binnenkomen¹⁶ – door deze normen zo vervreemd raken van hun werkomgeving dat ze afhaken.

Terzijde: dit soort cultuurverschillen speelt natuurlijk evenzeer voor de bejegening van verdachten, maar ik verwacht dat de meeste juristen daarover wel enige kennis hebben. Ik verwijs bijvoorbeeld naar het bekende proefschrift van Van Rossum, waarin hij liet zien dat Turkse verdachten uit respect hun jas aanhouden en hun ogen neerslaan, terwijl Nederlandse rechters dit juist ervaren als teken van onoprechtheid.¹⁷ Het laat zien dat je op veel manieren respect kunt tonen, en dat je iemand op veel manieren respectvol kunt groeten – zeker niet alleen door een handdruk of door op te staan.

Denk ook aan de problemen rond verdachten uit een eercultuur als de Marokkaanse. Voor hen is schuld bekennen een enorm gezichtsverlies. De weigering dat te doen kan nadelige gevolgen hebben voor de beoordeling door de rechter. Iets soortgelijks kan echter ook spelen bij de begeleiding van een medewerker uit een eercultuur. Zelfs als deze grotendeels de Nederlandse cultuur heeft geïnternaliseerd, zal hij het vaak lastig vinden om zijn fouten ruiterlijk toe te geven. Wordt daarmee voldoende rekening gehouden? (Overigens, laten we niet alles op cultuur gooien. Het onvermogen om ongelijk te bekennen en sorry te zeggen, komt in de beste kringen voor; ook Balkenende schijnt er moeite mee te hebben.)

6. Formele en als dwingend ervaren codes

Dan kom ik nu op de tweede categorie van sociale normen, namelijk die met een dwingend – al dan niet wettelijk – karakter. De juridisch dwingende normen raken vooral rituelen en symbolische aspecten rond de procedure in de rechtszaal. Ik noem er enkele.

6.1 Buigingen, opstaan voor de rechtbank

Natuurlijk is mr. Enait niet de eerste. Volgens de mythe – het is vermoedelijk niet echt gebeurd – zou de Friese edelman Gemme van Burmania geweigerd hebben voor Filips II te buigen onder de woorden 'wy Friezen knibbelje far God allinnich'.¹⁸ De Zwijndrechtse nieuwlichters waren een protestantse sekte aan het begin van de negentiende eeuw die weigerden voor de rechtbank op te staan.¹⁹ Prakken wijst erop dat linkse advocaten in de jaren zestig door een effectieve boycot de gebruikelijke buiging of kniks geruisloos afschaften.²⁰ Dat afwijken niet onoverkomelijk zijn, blijkt natuurlijk ook uit de pragmatische houding die rechters ongetwijfeld tegenover gehandicapten innemen. Als het voor hen fysiek onmogelijk is om op te staan, ligt de vraag voor de hand: waarom zou men minder soepel moeten omgaan met mensen voor wie het religieus onmogelijk is?

6.2 Toga en eventueel baret versus hoofddoek, tulband en keppeltje

Officieel mogen advocaten geen ander hoofddeksel dan de baret dragen.²¹ In de praktijk worden keppeltje en hoofddoek toegestaan. De rechtbanken die dat toestaan,

plaatsen zich in de respectabele Nederlandse traditie van het gedoogbeleid, het oogluikend toestaan van schuilkerken. Het lijkt mij dat er geen reden is om minder verdraagzaam te zijn tegenover advocaten zoals mr. Enait die een ander hoofddeksel willen dragen om godsdienstige redenen. Respect zit niet in een klein stukje stof.

In het verlengde hiervan heb ik eerder gepleit voor rechters en officieren met hoofddoek.²² Voorlopig is daarvoor in het huidige politieke klimaat onvoldoende draag-

Rechtbanken die advocaten keppeltje of hoofddoek toestaan, plaatsen zich in de respectabele Nederlandse traditie van het gedoogbeleid

vlak, dus ik beschouw discussies hierover op dit moment vooralsnog als weinig zinvol. Maar er zijn ook andere manieren om tegemoet te komen aan de wens van vrouwen met een hoofddoek om hun bijdrage te leveren aan de rechtspraak. Men zou specifieke (semi)rechterlijke functies kunnen creëren waarin rechterlijke kleding niet noodzakelijk is. Men zou deze vrouwen ook kunnen inzetten bij familiezaken – een vakgebied overigens waar de inbreng van nieuwe Nederlanders uitermate belangrijk is voor de kwaliteit van de rechtspraak, omdat zij inzicht kunnen bieden in culturele en religieuze achtergronden.

6.3 Eed en belofte

Dit is al eeuwenlang een discussiepunt in Nederland. Doopsgezinden weigeren principieel een eed te zweren. Dit maakte het hen feitelijk onmogelijk om allerlei ambten te vervullen. In de negentiende eeuw werd het daarom toegestaan om de belofte en verklaring af te leggen. Ook andere christenen hebben bezwaren tegen de eed of tegen de christelijke eedsformule. Zo weigerde het Noord-Hollandse Statenlid Henk Koetsier te zweren bij een almachtige God, maar omdat de eedsformule wettelijk voorgeschreven was, werd hem dit niet toegestaan.²³ Het lijkt me dat de Eedswet van 1911, tot stand gekomen in een tijd dat de meerderheid van onze bevolking (in het toenmalige Nederlands Indië) moslim was, hier de principieel en praktisch juiste oplossing bevat.²⁴ Naast de voorgeschreven eed en belofte heeft men de mogelijkheid deze overeenkomstig de eigen godsdienstige gezindheid te doen. In het licht van deze traditie is het onbegrijpelijk dat juist het CDA, een partij die toch begrip zou moeten hebben voor godsdienstige verscheidenheid, ervoor pleit om alleen nog de klassieke christelijke eed toe te staan.²⁵

6.4 Taal

Niet omdat het thans tot zo veel problemen aanleiding geeft, maar eerder als een relativerend voorbeeld, noem

ik hier het gebruik van andere talen dan het Nederlands in de rechtszaal. Nog geen zestig jaar geleden (1951) waren er in Leeuwarden ernstige rellen, bekend geworden onder de naam Kneppelfreed, nadat een politierechter die uitstekend Fries verstond, had geweigerd een verdachte Fries te laten spreken.²⁶ De discussie hierover had zwaarwegende principiële aspecten: de rechtseerheid liep ernstig gevaar door meerdere talen toe te staan. Fundamentele rechtsbeginselen werden ook aangevoerd tegen de toelating van vrouwen tot het rechtersambt enkele jaren eerder (1947). Volgens tegenstanders werd de kwaliteit van de rechtspraak ernstig bedreigd door het emotionele karakter van vrouwen, in het bijzonder rond hun maandelijks periode.²⁷ In beide gevallen viel het achteraf erg mee. Misschien is dit voor ons een wijze les in de discussie over hoofddoeken voor griffiers, rechters en officieren. Ook hier lijkt een wezenlijke waarde op het spel, namelijk de schijn van onpartijdigheid. Zullen we over vijftig jaar zeggen dat die toch niet wezenlijk werd bedreigd door wijziging van een symbolisch kledingvoorschrift?

7. Conclusie: een inclusieve omgang met verscheidenheid

Het zal duidelijk zijn: ik hecht zeer aan onze Nederlandse cultuur, geschiedenis en traditie. Juist om die traditie vitaal te houden, is het nodig deze kritisch te herijken in het licht van veranderende omstandigheden. In dit artikel heb ik daaraan een bijdrage willen leveren. Laat mij tot slot terugkeren naar de eerdergenoemde spreuk. Die spreuk eindigt met 'in alles de liefde'. De meeste juristen zullen denken dat de liefde geen uitgangspunt is voor het recht. Natuurlijk kunnen we liefde niet juridisch afdwingen. Maar misschien kan de geest ervan wel inspirerend zijn. Juist de rechterlijke macht kan laten zien dat iedereen erbij hoort, dat we in Nederland minderheden niet uitsluiten, maar erbij betrekken. Eerder heeft de rechterlijke macht een geweldige inhaalslag gemaakt op het terrein van gelijke participatie van vrouwen. Zij vervult in dat opzicht inmiddels (behalve in de allerhoogste regionen) door haar representatieve samenstelling een voorbeeldfunctie. Het lijkt mij dat die ervaring het mogelijk en nodig maakt dat de rechterlijke macht ook op het gebied van culturele en religieuze diversiteit een voorbeeldfunctie gaat vervullen. •

Noten

- 16.** Over deze problematiek zie A.G.M. Böcker & L.E. de Groot-van Leeuwen, *Meer van minder in de rechterlijke macht. Etnische diversiteit onder rechters in zes landen*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2006.
- 17.** W. van Rossum, *Verschuiven voor de rechter. Hoe het hoort en het ritueel van Turkse verdachten in de rechtszaal* (diss. Amsterdam UvA), Amsterdam: Duizend & Een 1998.
- 18.** 'Wij Friezen knielen alleen voor God.' (vert. WvdB)

- 19.** Huls 2009, p. 1.

- 20.** T. Prakken, 'Overdreven opschudding over een lastige advocaat', in: Huls 2009, p. 9-12.
- 21.** Artikel 30 Kostuum- en tituluurbe-sluit rechterlijke organisatie.
- 22.** Vgl. W. van der Burg, *Over religie, moraal en politiek. Een vrijzinnig alternatief*, Kampen: Ten Have 2005, p. 148-154. Vgl. ook mijn NJV-advies 'Culturele diversiteit en de democratische rechtsstaat', in: W. van der Burg, C.J.M. Schuyt & J.H. Nieuwenhuis, *Multiculturaliteit en recht* (Preadviezen

Nederlandse Juristenvereniging 2008), Deventer: Kluwer, p. 56-57.

- 23.** ABRvS 16 januari 2002, LJN AD8743.

- 24.** Vgl. Wet van 17 juli 1911, Stb. 215, houdende voorziening in de bestaande onzekerheid ten aanzien van den vorm, waarin eeden, beloften en bevestigingen moeten worden afgelegd, art. I: (...) ten-zij hij aan zijn godsdienstige gezindheid de plicht ontleent de eed, de belofte of de bevestiging op andere wijze te doen.
- 25.** Motie van CDA-Kamerlid De Pater, *Kamerstukken II* 2009/10, 29 614, nr. 15. Vgl. B. Rijlaarsdam, 'Verbieden islami-

tische eedaflegging discriminatie', *NRC Handelsblad* 11 november 2009.

- 26.** Vgl. hierover B.D. van der Velden, 'Waar gaan wij heen met het Fries?' *Het gebruik van de Friese taal in het juridische en in het bestuurlijke verkeer in de laatste twee eeuwen* (diss. Amsterdam UvA) 2004, hoofdstuk 7-10.

- 27.** Vgl. T.J. Noyon, Brief aan de Hoge Raad van 10 mei 1921, *Bijlage Handelingen II* [1920/21], nr. 75-13.